

Vem skriver åarnas historia?

Kulturlandskapets minne är till stor del vattnens historia. Det porlar, kluckar och brusar av vatten nästan överallt där spår av människor finns.

När nybyggare kommit till obebyggda områden har de, ända sedan äldsta tid, valt att slå sig ner vid vatten. Detta blev tydligt vid de arkeologiska utgrävningarna för nya E4 genom Uppland. Något jag skrev om i boken *Försvunnen värld* (2011).

I landhöjningslandskapet Uppland kom stenålderns boskapsskötare till trakter som nyligen torrlagts och de kunde fritt välja var de skulle bo. De första valde förstås de bästa lägena och byggde stora hus vid bördig gräsmark, där det fanns gott om bete och vatten att dricka för husdjuren.

Vattnet var centralt i människornas liv på flera sätt. En bra farled att forsla, frakta och färdas på skulle helst också finnas inte allt för långt från dörren. Vattensystemet av åar, bäckar, insjöar och havsvikar var ju som ett väldigt grenverk. Ett vägnät genom landskapet, där det var praktiskt att ro eller paddla. Och där platser fick förbindelse med varandra. Bebyggelsen låg längs farlederna på samma sätt som bebyggelse flockas längs stora vägar idag.

Antagligen färdades folk och varor på alla möjliga sätt. Man byggde väl flottar, surrade ihop trädstammar, förankrade flera

kanoter i bredd och väntade på lugnt väder innan man gav sig av.

Fungerade inget annat kunde man surra sin last på något flytetyg och dra den längs stranden eller varför inte vada med bördorna i grunt vatten. Man fick ju inte vara dum. Allt var väl bättre än att behöva släpa en tung last av egen kraft.

Pulsådern i dalgången

Inför stora byggprojekt skickades timmerstockar nedströms längs åarna för att man skulle slippa bära dem på land, precis som vid flottning i senare tider. Kort sagt, för den som hade en bra båt och bodde vid vatten blev livet enklare och bekvämare.

Kanske liknar ån idag mest ett oansenligt dike, fastän den en gång löpte som en pulsåder genom sin

Bygd och natur
krönikör **MAJA HAGERMAN**
är historiker,
författare,
vetenskaps-
journalist och
TV-producent.

Hon är bl a
medarbetare i
Dagens Nyheter
och har skrivit
uppmärksammade
böcker som *Spåren
av kungens män*,
Tusenårsresan, *Det
rena landet* och
Käraste Herman
samt producerat
ett tiotal historiska
dokumentärer
för SVT.

Hemsida:
majahagerman.se

”Bebyggelsen låg längs farlederna på samma sätt som bebyggelse flockas längs stora vägar idag.”

”Vattenhjulen snurrade och drev blåsbälgar i hyttor och stånggångar, och pumpade gruvhål torra från grundvatten.”

dalgång. Äverstaån i Närke norr om Hjälmarens, öster om Örebro, är ett exempel på det. Synar man den närmare finns längs dess lopp inte bara Glanshammars ståtliga medeltidskyrka utan även flera pampiga gravfält med resta stenar, högar och domarringar från järnåldern.

Tvåusenårig offerkult

Här har stora slag stått och vapnen deponerats i ån av dess segrare. Härskare har byggt hallar här för att få kontroll över ån och dess dalgång. En offerkult haft ett centrum här i över två tusen år. Ån tycks ha betraktats som ett heligt vatten i forntiden.

Strömmande vatten i bäckar och åar betydde också kraft, och har en bärande roll i industrihistorien. På 1700-talet producerades en fjärdedel av allt järn i Europa i Sverige. Det var vatten i rinnande bäckar och åar som bestämde var hyttorna skulle byggas. Ett flöde dämades upp och kunde sen förse en hel bergsmansby med kraft. Driva hyttor med ugnar där bruten malm omvandlades till tonvis med smält, rinnande glödhett järn, som gick att hålla över i gjutformar för tackjärn. Vattenhjulen snurrade och drev blåsbälgar i hyttor och stånggångar, och pumpade gruvhål torra från grundvatten.

Vattenhjul och stånggång

I Pershyttan söder om Nora i Bergslagen kan man fortfarande se hur det gick till. Där finns den stora knakande träkonstruktionen kvar som leder bäckvattnet, via en träränna, in till det väldiga knarrande vattenhjulet, som fortfarande rullar inne i hjulhuset.

En gång i tiden kunde hjulet driva allt: luftbälgar i hyttan, linspel för

uppfordring av malm ur gruvorna, pumpar som höll grundvattnet borta från gruvhålen. Kraften leddes ut i byn åt flera olika håll via ledade armar av trästockar, en slags teknisk konstruktion som kallas en stånggång, som var ultramodern på 1600-talet.

I Östergötland snirklar jag runt på småvägar i den legendariska industriorten Åtvidaberg, och kikar efter världskoncernen Facits fabriker. Facit tillverkade kontorsmaskiner efter andra världskriget. Mekaniska räknemaskiner för en tid med mer effektiva, moderna kontor. Produkten blev på sin tid en succé, och Facit en världskoncern med dotterbolag i över hundra länder. Man byggde till och med avancerade datorer på Facit i början på 1960-talet.

Men när vi åker runt med bil i samhället slår det mig att även här måste industrihistorien ha börjat med vattnet. Höjdskillnaden mellan Bysjön och Håcklasjön är nyckeln. Det var den som gav Åtvids ström ett fall med lagom tryck, och gjorde det lämpligt att bygga en industri med vattnet som kraftkälla, just här. Metallen fanns i berggrunden någon mil här ifrån, i koppargruvorna i Bersbo. Men det var vattnets fall som bestämde platsen.

En av många älskad bok har skrivits av Claudio Magris om floden Donau, som kulturens pulsåder. Andra världsberömda historiker har skrivit om människor vid andra vatten, som Neal Ascherson om Svarta havet och Fernand Braudel om Medelhavet. Men tänk om varje vatten, varje å, är värd en egen historia! ●